

Historiografia i nacionalització a Espanya. Reflexions finals

---

FERNANDO MOLINA

Universidad del País Vasco

MIGUEL CABO

Universidade de Santiago de Compostela

Celebrem que el nostre text hagi servit d'esperó per a aquesta rèplica d'Alejandro Quiroga. En primer lloc, pel seu desplegament d'encertada reflexió entorn del fenomen de la nacionalització de les societats espanyoles d'aquests dos darrers segles, que per si mateix ja és un motiu d'alegria en una cultura historiogràfica com la hispana, més procliu a la descripció de l'esdeveniment que no a la reflexió teòrica. I en segon, però no menys important, perquè coincidim totalment amb el seu plantejament, amb la qual cosa dues trajectòries, una més descriptiva i una altra més reflexiva, arriben a un mateix punt d'encontre.

Admetem, efectivament, que la nacionalització constitueix un procés de «comunicació social», per emprar un terme que va fer fortuna en el passat al recer de les teories de la modernització. Una comunicació que té com a objectiu la transmissió d'una identitat, la nació, mitjançant un missatge de signe narratiu, uns canals institucionals i un receptor: l'individu. Aquí, en aquest últim punt, creiem que la proposta de Quiroga requereix completar la seva consideració de l'individu com a «receptor» amb una altra que incideixi en la seva condició d'«emissor» o, com a mínim, en la seva coparticipació en aquest procés de comunicació, com mostra ell mateix en el darrer apartat del seu text.

Compartim, igualment, la tesi segons la qual hi ha tres espais que s'intercalen entre si en aquest procés de transmissió: el públic oficial, de marc estatal; el semipúblic, de marc territorial més restringit o referit a subcultures socials o polítiques ben caracteritzades, i el privat, de marc familiar o sentimental, l'eix del qual és el ciutadà «emissor/receptor». En diem ciutadà més que no individu precisament perquè l'accés a la identitat de nació ha implicat al llarg dels segles passats la conversió de l'individu en subjecte polític, si bé això no significa

que es convertís necessàriament en subjecte de drets i garanties constitucionals. Així mateix, compartim la idea que la naturalesa històrica de la nacionalització la converteix en un procés canviant, divers en els seus condicionants i caràcters, d'acord amb els diversos períodes històrics en què té lloc.

El concepte de «renacionalització» és, consegüentment, una de les troballes més importants que es poden extraure d'aquesta interessant proposta teòrica. I és que un cop es va assolir un determinat grau de nacionalització de la ciutadania —bé en un sentit estatal oficial, bé en un sentit estatal alternatiu, o bé en un sentit nacional alternatiu i competitiu amb l'estatal—, que va culminar *grosso modo* en el període de la Restauració, tot el que s'esdevingué posteriorment és un procés de successives i competitives «renacionalitzacions» en un sentit liberal o catòlic, dretà o esquerrà, democràtic o autoritari, tant pel que fa al referent estatal com al subestatal. Aquestes renacionalitzacions, però, no van ser necessàriament complementàries. I és que una de les qüestions més importants que encara no ha incidit en el relat històric de la nacionalització és l'abstracció inherent a l'ús de termes com ara *nacionalisme espanyol* o *nacionalització espanyola*, quan es tracta de processos múltiples i plurals, moltes vegades divergents i competitius, en un sentit polític o cultural, que poden arribar a anul·lar-se, per més que tinguin un mateix referent nacional.

La reflexió final de Quiroga sobre la idoneïtat dels marcs locals per enfocar el *zoom* entorn de la nació en la història i aconseguir una radiografia tan complexa i rica com sigui possible de la seva interacció amb una societat determinada del passat és del tot escaient. Si de cas hi introduïrem un petit matís: la «història local és una manera de fer història total» de la nacionalització, ens diu Quiroga; sí, però aquest diagnòstic perd pes a mesura que avança el segle XX i els marcs locals defineixen cada cop de manera més relativa la vida d'uns ciutadans la mobilitat dels qual augmenta, cosa que s'esdevé especialment a partir del canvi social dels anys seixanta, la urbanització i la terciarització de la societat espanyola, amb la introducció complementària de nous canals de nacionalització banal, referits a l'esfera semipública i que no depenen tant de la pròpiament local (esportius, culturals, ideologicopolítics, etc.). Això no obsta per a concedir a l'afirmació que fa Quiroga el valor que té, especialment quan és la base d'un dels treballs més refrescants sobre aquesta qüestió dels darrers anys: la investigació sobre l'experiència de l'etnicitat i el nacionalisme en la vida quotidiana de la ciutat transilvana de Cluj i la seva població multiètnica, realitzada per un equip de quatre investigadors liderat per Rogers Brubaker, en la qual es demostra el caràcter relatiu dels marcadors ètnics i nacionals, i la necessitat que aquests tenen, per activar-se, de circumstàncies particulars, actuant contràriament al que indicarien les reflexions que converteixen el nacionalisme en un «estat de consciència» o «sentiment», com els agrada proclamar a nacionalistes i propagandistes ètnics.¹

¹ Rogers Brubaker, Margit Feischmidt, Jon Fox, Liana Grancea. *Nationalist Politics and Everyday Life in a Transylvanian Town*. Princeton: Princeton UP, 2006.

Quant a la teoria de les tres esferes de nacionalització, la interrelació d'espais que planteja Quiroga és essencial per a la correcta anàlisi històrica d'una identitat, la nacional, que és en essència «relacional», com al seu moment va observar Prasenjit Duara —o, si preferiu l'adjectiu d'Anthony D. Smith, «referencial». A més, el recurs que fa a l'«esfera» com a figura literària remet a una figura complementària, la de les «esferes d'afecte», que va plantejar Martha C. Nussbaum i que sempre ens ha semblat molt més apropiada que d'altres teories sobre el caràcter multidimensional de la identitat nacional i els seus diversos canals d'apropiació i representació —local, provincial, regional, estatal. La metàfora d'aquesta filòsofa subratlla la diversitat de pertinences col·lectives compatibles que tot individu genera. I la seva apel·lació a un factor emocional com és l'*afecte* resulta més útil que no la *lleialtat* a què remet la reflexió posterior d'Anthony Smith, perquè permet mostrar el caràcter voluble de la identitat nacional, dependent de contextos emocionals molt determinats.² Tot això obliga a una reavaluació del concepte d'identitat en el marc de l'estudi històric de la nacionalització, que ajudi a raonar i explicar com s'hi produeix, en una comunitat política i un temps determinats, l'expressió de la nació com una intersecció (que no solapament) «d'esferes concèntriques subjectes a una múltiple geometria d'identificacions».³

La interrelació entre les «esferes de nacionalització» i les «esferes d'afecte» és dinàmica i va canviant al compàs del canvi històric, així com en virtut del «contacte cultural» amb altres processos d'adquisició d'identitats («la política, la religiosa, la regional o l'esportiva»). En efecte, té raó Quiroga quan apunta que la nacionalització no és aliena a altres processos de «recatolització», de «polítització», d'incorporació de les masses a l'oci i l'esport, quan es produeix el que anomena «un procés d'acumulació de mitjans nacionalitzadors».

Finalment, pel que fa a la seva reflexió sobre el que havíem denominat l'«altre pol del procés nacionalitzador», reivindica un protagonisme actiu de l'individu en aquest procés amb el qual no podem estar més d'acord. Efectivament, el ciutadà no sols ha de ser concebut com un agent receptor de la narrativa de nació sinó com un agent creador o transmissor d'aquesta, mitjançant la confecció de la memòria familiar com a nacional, o amb l'educació sentimental de les noves generacions en relats que intercalen la nació i la memòria familiar, com també amb els símbols, les commemoracions, els rituals, etc.⁴ No n'hi ha prou amb

² Prasenjit Duara. «Historizing National Identity, or Who Imagines What and When», a G. Eley, R. Grigor Suny (eds.). *Becoming national. A reader*. Nova York: Oxford UP, 1996, p. 163; Anthony D. Smith. *National Identity*. Londres: Penguin Books, 1991, p. 4-13, 143 i 175-176; Martha C. Nussbaum. *Los límites del patriotismo. Identidad, pertenencia y «ciudadanía mundial»*. Barcelona: Paidós, 1999, p. 153-155.

³ Xose Manoel Núñez Seixas. «Nations and territorial identities in Eastern and Western Europe: Transnational Reflections», *European History Quarterly*, vol. 40, núm. 4 (2010), p. 678.

⁴ Fernando Molina. «El historiador ante el *homo nationalis*. Reflexiones sobre biografía e identidad nacional», a I. Burdiel (ed.). *Lo individual y lo colectivo: los retos de la biografía*. València: PUV, en premsa.

què, des de les esferes públiques o semipúbliques, determinades elits polítiques i intel·lectuals emeten un missatge, generen un discurs o elaboren una narrativa de la nació. Cal que aquest missatge persuadeixi l'audiència. Fa anys Rafael Cruz recordava que «els actors “negocien” la realitat, creen un “nosaltres” i comparteixen emocions, i tot això serveix per activar la solidaritat de grup i crear un sentiment compartit de pertinença que facilita l'acció. És un procés continu de creació, comunicació i negociació de significacions de la realitat».⁵ En aquest procés els individus, com a ciutadans, no són meres comparses del discurs nacionalista; tot al contrari, són els qui l'habilitaran perquè tinguin pes social o no en tinguin. Entenem que aquí rau la referència de Quiroga als treballs de Thomas Eriksen. I aquest funcionament existeix en el fonament de qualsevol discurs polític, que requereix, per a tenir èxit, d'una elevada capacitat de persuasió social que faciliti l'acció col·lectiva.⁶ La diferència en el cas concret de la nacionalització és que aquesta no té per què induir, com a relat, narrativa o discurs, a una acció col·lectiva, sinó a l'assimilació i la reelaboració per part de l'individu en la seva esfera més privada. Pot donar-se el cas, doncs, que un relat de la nació present a l'espai públic persuadeixi en un moment històric determinat i no en un altre, o simplement que no sigui capaç de persuadir.

Resulta especialment interessant l'altre pas de rosca que fa Quiroga al fenomen de la «personalització de la nació» mitjançant el seu recurs a la figura del «consum de la nació». L'individu personalitza la nació especialment en l'esfera privada però també en l'esfera pública, mitjançant la seva participació en l'acció col·lectiva. En un altre lloc hem tractat un fenomen recent, el dels joves bascos que van sortir al carrer el 12 de juliol del 2010 a festejar, en un fet sense precedents, el triomf d'Espanya en el Mundial de Sud-àfrica. Aquest fenomen confirma la seva observació que hi ha un «consum (privat) de nació [...] en tant que l'individu fa seves, aprehèn i adapta les narratives elaborades pels productors de nació», però també l'observació complementària que hi ha, igualment, «un consum de nació més immediat, el relacionat amb la compra d'objectes que ens remetem a la nació». Les banderes nacionals i les samarretes de «la Roja» que van lluir els joves aquella jornada, símbols prohibits i, per tant, consumits de forma clandestina al País Basc, reflecteixen aquesta altra dimensió de la nació com a consum.⁷

El «consum de la nació» com a experiència íntima remet a la coneguda metàfora d'Anthony Smith del nacionalisme com un «menú a la carta» del qual cada ciutadà se'n serveix en la seva condició nacional, enfront del discurs nacionalista que l'identifica amb un dipòsit immemorial llest per a ser descobert per

⁵ Rafael Cruz. «La cultura regresa al primer plano», a R. Cruz, M. Pérez Ledesma (eds.). *Cultura y movilización en la España contemporánea*. Madrid: Alianza, 1997, p. 30-31.

⁶ *Ibid.*, p. 22-23.

⁷ Fernando Molina. «¿De dónde salieron las banderas? Reflexiones sobre “la Roja”, los vascos y el patriotismo español», *Cuadernos de Alzate*, 44 (2011), en premsa.

arqueòlegs, filòlegs o historiadors.⁸ Però aquest historiador va més enllà de la metàfora gastronòmica del sociòleg britànic, que conferia l'exclusiva del menú a una minoria de xefs brillants, els «productors de nació», els intel·lectuals i polítics dedicats a elaborar el seu relat. En realitat, cadascú és cuiner a casa seva, és a dir, tots els ciutadans espanyols han anat convertint-se en aquests dos segles passats en creadors del menú nacional tant com en consumidors.

Finalment, és possible que «explicar les profundes emocions que les identitats nacionals produeixen potser està fora de l'abast dels historiadors». El que no hauria d'estar fora, i tendeix també a estar-ne, és l'adopció d'un mínim codi deontològic sobre com fer història dels processos de nacionalització. Aquesta deontologia ens alliberaria de l'estigma d'engrossir, fins a la data, el col·lectiu dels inventors de la nació com a relat mític destinat al seu consum massiu per part de la ciutadania. O, per dir-ho amb paraules més expressives encara, l'adopció d'una certa ètica professional en la nostra escriptura del fenomen nacional ens permetria deixar de ser al nacionalisme el que els cultivadors d'opi als addictes a l'heroïna, per encarregar-nos sistemàticament de proporcionar «el material en brut essencial per al mercat».⁹

En efecte, tot procés de construcció i difusió d'identitats és històric. Això obliga a llegir-les a partir d'uns orígens, però no sobre la base d'un determinat futur que només nosaltres, en qualitat d'historiadors, coneixem, i que no podia estar present en el repertori cultural dels patriotes del passat.¹⁰ Conseqüentment, la incorporació de conceptes com «prenacionalisme» o «protonacionalisme», la insistència per fixar suposats «antecedents» de les «qüestions nacionals», i fins i tot el maneig de conceptes col·lectivitzadors de naturalesa política en etapes prèvies a què es produís una imaginació col·lectiva de la nació (el poble basc, el poble espanyol, etc.) són artificis narratius a través dels quals els historiadors, moltes vegades de manera inconscient (d'altres no), acabem essent vehicle conductor de la narrativa nacionalista.¹¹

En la mesura que naturalitzem amb el nostre llenguatge la nació com a subjecte de la història, com a identitat col·lectiva permanent i immutable, ens convertirem en reproductors del «nacionalisme metodològic» que continua alimentant amplis estrats de les Ciències Humanes i Socials, i difuminarem la frontera, sempre borrosa, entre estudiosos del nacionalisme i propagandistes d'aquest. No podem «explicar com es construeixen, transmeten i recreen [les] identitats nacio-

⁸ Aquest article va ser publicat originalment a *Nations and Nationalism*, vol. 1, núm. 1 (1995), p. 3-23; la versió espanyola a Álvaro Fernández (comp.). *La invención de la nación. Lecturas de la identidad de Herder a Homi Bhabha*. Buenos Aires: Manantial, 2000, p. 185-209.

⁹ Stefan Berger. «On the Role of Myths and History in the Construction of National Identity in Modern Europe», *European History Quarterly*, vol. 30, núm. 3 (2009), p. 490-502; la cita a Eric Hobsbawm. «Ethnicity and nationalism in Europe today», *Anthropology Today*, 8 (1992), p. 3.

¹⁰ Ernest Gellner. *El arado, la espada y el libro. La estructura de la historia humana*. Barcelona: Península, 1994, p. 14.

¹¹ José Álvarez Junco. «Hobsbawm sobre nacionalismo», *Historia Social*, 25 (1996), p. 187.

nals» mentre, al mateix temps, utilitzem el llenguatge del nacionalisme i adoptem una lectura nacionalista de la història.¹²

Cal escriure la història de la nacionalització fora de la lògica de l'Estat-nació (o de la nació subestatal), i concebre aquestes experiències de pertinença com el resultat d'una conjuntura específica i no de l'acció de forces històriques immanents, per descongestionar, així, el passat de tant de pes com es tendeix a concedir als discursos i les pràctiques nacionalistes. I per fer-ho, és fonamental subratllar les complexes experiències que van incorporar els processos de nacionalització en el passat, així com la seva interrelació amb altres pràctiques i experiències socials que configuren altres mecanismes d'identitat com el gènere, la classe, la regió, la religió, etc.¹³ No podem continuar aspirant a dirigir el nostre producte a petits conciliàbuls acadèmics i, en definitiva, tancar-nos a les nostres «torres d'ivori», renunciant a elaborar materials dirigits a un públic més ampli, que hi permetin contrastar les tesis de molts altres col·legues que no tenen gaires problemes a l'hora d'assumir els mites de la nació i de recrear-los com a narrativa científica del passat.¹⁴

Aquesta deontologia mínima pot guiar-nos de cara a una concepció més exigent del temps i de l'espai en la nostra escriptura sobre la nacionalització en el passat. Com bé apunta Quiroga, aquests processos han estat molt diferents en les diverses etapes històriques, depenent de diferents contextos polítics i socials. Conseqüentment, plantejar sensibilitats pròpies de la fi del segle XX en individus del segle XIX resulta un contrasentit. És necessari acostar-nos al «nacional» del passat amb una sensibilitat oberta a comprendre'l en comptes de tractar de convertir-lo en un «nacional» del present. També és necessari no deixar-nos seduir per models de caire totalitzador sobre el fenomen de la nacionalització, com el que en el passat va poder proporcionar Eugen Weber o en el present Michael Billig.

I, finalment, cal apostar per plantejaments comparatius que permetin integrar la nacionalització espanyola en el seu context europeu, o concedir una major internacionalització al seu tractament. Això requereix escriure i publicar a revistes indexades d'un factor d'impacte alt i de signe pluridisciplinar, una assignatura pendent de la historiografia hispana fins a la data i que la inhabilita de moment per a dialogar en paritat amb altres de més internacionalitzades, com ara l'alemanya, la italiana o la francesa i, especialment, per a ubicar-se en els marcs

¹² Daniel Chernilo. «Social Theory's Methodological Nationalism: Myth and Reality», *European Journal of Social Theory*, 9 (2006), p. 5-22; Zuzsa Csergo. «Review Essay: Do we need a language shift in the study of nationalism and ethnicity?», *Nations and Nationalism*, vol. 14, núm. 2 (2008), p. 393-398.

¹³ Ferran Archilés. «Escriure la història contemporània. Creixement, fragmentació i quèstió nacional», *Afers*, 50 (2005), p. 94-126.

¹⁴ Encara que s'hi refereix a un altre debat, el de la Guerra Civil i el franquisme, són del tot útils les reflexions sobre el lloc que ocupen els historiadors espanyols en l'espai públic en relació amb temes sensibles del present, que proporciona Hanneke Willemse. «Between the Streets and the Ivory Tower: Citizens, Historians, and the Place of Historical Debate in Contemporary Spanish Historiography», *International Review of Social History*, 54 (2009), p. 499-512.

acadèmics del debat teòric i històric sobre el nacionalisme i la nacionalització.¹⁵ Aquest esforç comportaria, a més, ampliar el ventall dels referents comparatius, excessivament centrats en el millor dels casos en el model francès i en Itàlia, però que es veurien enriquits per un contrast a partir del coneixement de primera mà amb les aportacions d'historiografies com les centreeuropees, o fins i tot les escandinaves o la belga, que permetessin desembussar debats pròxims a l'escotament com el del caràcter excepcional o no del cas espanyol.¹⁶

Aquests pressupòsits han de figurar en l'agenda dels projectes d'investigació actuals que, repartits per diverses universitats espanyoles, tenen com a objecte d'estudi la nacionalització a l'Espanya contemporània. Dotats d'amplis equips d'investigadors i forçats, atesa la seva conformació, a definir-se en funció de línies de treball temporals i territorials, aquests projectes poden resultar un revulsiu dels estudis en relació amb aquest fenomen i respecte d'objectius específics com l'assenyalada internacionalització, per la disponibilitat financera i científica que acumulen. Així es podria articular una aproximació teòrica de conjunt sobre una sòlida base empírica que, com hem afirmat, va ser un dels handicaps que van llstar la tesi de la feble nacionalització.

Es podrien aventurar algunes tendències en la investigació a partir de les primeres publicacions col·lectives que arpleguen aportacions del projecte coordinat entre les universitats de Salamanca, el País Basc, Santiago i l'Autònoma de Barcelona, a més d'algunes contribucions d'altres procedències.¹⁷ Per la seva pròpia naturalesa es tracta de treballs que majoritàriament privilegien l'àmbit local o provincial, per la qual cosa requeriran d'una segona fase que suposarà una síntesi a escala de cada comunitat autònoma i, en darrera instància, de tot Espanya, culminant així la construcció des d'allò local a allò general, que serà exactament el recorregut contrari del predominant en els noranta. Ateses les limitacions d'espai, esmentarem només tres aspectes de les investigacions en curs: les fonts, les conjuntures i els espais.

Sobre les primeres, constitueix un lloc comú, no per recurrent menys fonamentat, la dificultat d'accedir a testimonis directes de la percepció de les qüestions identitàries de la població general, més enllà dels grups socials més familiaritzats amb la cultura escrita. Més encara a Espanya, on les taxes d'analfabetisme es van moure en nivells elevadíssims fins ben entrat el segle XX. Amb tot, altres historiografies s'han plantejat els mateixos problemes i han rescatat una àmplia panòpia de correspondència, diaris, textos improvisats pròxims al registre oral,

¹⁵ Adrian Schubert. «Spanish Historians and English-speaking scholarship», *Social History*, vol. 29, núm. 3 (2004), p. 279-283.

¹⁶ Compartim en aquest sentit les intencions, no necessàriament la totalitat dels resultats, de N. Townson (dir.). *¿Es España diferente? Una mirada comparativa (siglos XIX y XX)*. Madrid: Taurus, 2010.

¹⁷ Ens referim principalment als volums col·lectius: J. Moreno (ed.). *Construir España. Nacionalismo español y procesos de nacionalización*. Madrid: CEP, 2007 i M. Esteban, M. D. de la Calle (eds.). *Procesos de nacionalización en la España contemporánea*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 2010.

llibres de família, etc.¹⁸ En aquestes manifestacions escrites es poden rastrejar actituds davant el joc de les identitats, encara que calgui estar atent a mediacions i condicionaments, igual que amb qualsevol tipus de font o que amb la font oral, l'ego-document per excel·lència. A Espanya no es compta, per exemple, amb la correspondència massiva dels soldats mobilitzats en les dues guerres mundials, però sí amb les missives dels emigrants, que ja tenen certa tradició en casos com el gallec.¹⁹ Per bé que amb un volum menys quantios, també es pot treure profit de les cartes de combatents en les guerres colonials o civils.²⁰ En una altra línia, al País Basc es comencen a explorar les potencialitats informatives de les composicions poètiques orals (*Bertso-Paperak*) que, a diferència dels refranys i del romancer popular, contenen moltes més referències polítiques immediates.²¹ Si partim del fet que les identitats són processos i no essències, i del paper actiu dels ciutadans en la interpretació d'aquestes, cal localitzar i analitzar la màxima quantitat possible d'aquest tipus de documents personals i amb la major varietat social, cronològica i geogràfica que sigui factible.

Una segona reflexió la constitueix l'evidència que bastants dels treballs derivats dels projectes d'investigació en curs se centren en conjuntures crítiques, en particular els conflictes bèl·lics.²² Les guerres imposen al comú dels individus decisions que en condicions normals es poden defugir. S'hi ha d'optar per acatar el servei d'armes o esquivar-lo, per mitjans legals o il·legals, s'hi han de triar identitats en conflicte que en temps pacífics es podien harmonitzar —l'exemple de la disjuntiva que es va plantejar als nacionalistes bascos el 1936 és el més obvi—, o hom s'hi ha de definir en contraposició a un «altre», la qual cosa no exclouïa les guerres civils.

Finalment, des d'una perspectiva espacial s'aprecia, com ja s'ha assenyalat, la puixança de l'àmbit local, cosa que implica riscos i avantatges que estan en la ment de tots. Entre els primers, el principal és que degeneri en una exposició erudita dels monuments, els carrers, les festivitats commemoratives i un llarg etcètera, sense transcendir a una lectura més ambiciosa que els interpreti en relació amb les grans qüestions de fons. Per proporcionar un marc general i unes eines

¹⁸ A tall d'exemple, M. Lyons (ed.). *Ordinary Writings. Personal Narratives: Writing Practices in 19th and 20th Century Europe*. Berna: Peter Lang, 2007.

¹⁹ Una mostra recent a X.M. Núñez, R. Soutelo. *As cartas do destino: unha familia galega entre dous mundos, 1919-1971*. Vigo: Galaxia, 2005.

²⁰ X.M. Núñez. «La patria de los soldados de la República (1936-1939): una aproximación», a *Construir España...*, cit., p. 233-264.

²¹ M. Aizpuru, A. Delgado, M. Ostolaza. «Pueblo, política y nación en el País Vasco (1833-1936): una aproximación a través de los Bertso-Paperak», a *Procesos de nacionalización en la España contemporánea...*, cit., p. 329-355.

²² En el volum *Procesos de nacionalización...*, per exemple, es va reservar una secció específica anomenada «Guerras y nacionalización», a la qual se'n sumaria una altra centrada en una conjuntura crítica d'una altra naturalesa: M. Cabo. «La nación en los tiempos del cólera. Identidad y nacionalización en Galicia: el impacto de la crisis de 1853-1856», p. 411-430.

d'anàlisi precises, fóra convenient plantejar-se la necessitat de publicar una obra equivalent als *lieux de la mémoire* de Pierre Nora o les seves versions a Itàlia i Alemanya, incorporant-hi no sols els llocs físics sinó també símbols, personatges, ritus i altres components dels imaginaris nacionals.²³ Si se'ns permet destacar un estudi concret, el de Joseba Louzao sobre el Sagrat Cor de Jesús seria un model de com es pot relacionar la política commemorativa amb els grans debats actuals: l'autor mostra el paper nacionalitzador que va tenir l'Església —òbviamment, en una clau pròpia— i com l'enfrontament que es va produir a escala local entre la confessionalitat i el laïcisme va traslladar a la vida quotidiana i a la retòrica dels gestos —en la línia de Billig o Edensor— les opcions ideològiques, actuant com un potent instrument polititzador i nacionalitzador.²⁴

Per les dificultats que implica i pel fet d'entrecruar-se amb tantes altres variables, l'anàlisi dels processos de nacionalització pot, si se planteja en els termes apropiats, proporcionar un model poc practicat en la historiografia espanyola: un esforç col·lectiu que uneixi els esforços d'especialistes en temes i àmbits geogràfics diferents en un debat respectuós amb aportacions precedents i amb les d'altres historiografies europees. Tant de bo el nostre intercanvi d'idees a *Segle XX* pugui aportar un gra d'arena en aquest sentit.

²³ P. Nora (dir.). *Les lieux de la mémoire*. París: Gallimard, 1984, 3 vols.; M. Isnenghi (ed.). *I luoghi della memoria*. Roma: Laterza, 1996, 3 vols.; E. François, H. Schulze. *Deutsche Erinnerungsorte*. Múnic: Beck, 2002, 3 vols.

²⁴ J. Louzao. «El Sagrado Corazón de Jesús como instrumento de nacionalización (c.1898-1939). Breves notas para un estudio pendiente», a *Procesos de nacionalización en la España contemporánea...*, cit., p.173-188.